

Дудник О.В. УМАНЩИНА ПЕРИОДУ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ СЕРЕДИНИ XVII СТ.: ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКИ

В статье проанализировано отдельные документальные источники и историографические исследования XVII–XIX вв., которые содержат данные об Уманщине периода национально-освободительной борьбы середины XVII в.

Ключевые слова: Национально-освободительная война, Уманщина, уманское казачество, Уманський полк.

Dydruk O.V. UMAN REGION IN THE PERIOD OF NATIONAL LIBERATION WAR XVII MID-CENTURY: HISTORIOGRAPHY AND SOURCES

The paper analyzes some documentary sources and historiographic research XVII-nineteenth century. That contain data on Umanschine period the national liberation struggle in the mid XVII.

Key word: war of national liberation, Umanschina, Uman Cossacks, Umansky Regiment.

УДК 930(100=161.2):94(477) «17»

Ю.С. Степанчук

ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ ІВАНА МАЗЕПИ СТОСОВНО КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ТА РЯДОВОГО КОЗАЦТВА У ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНОМОВНОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ДІАСПОРИ

У статті характеризуються праці істориків україномовної зарубіжної діаспори присвячені внутрішній політиці гетьманського уряду Івана Мазепи.

Ключові слова: гетьманський уряд, козацька старшина, рядове козацтво, історики діаспори.

Російські та радянські історики завжди негативно відгукувалися про діяльність гетьмана Івана Мазепи. Варто лише почитати Українську Радянську Енциклопедію, щоб пересвідчитись у цьому: «Іван Степанович Мазепа – зрадник українського народу... Він проводив політику посилення феодально-кріпосницького гніту. Своїми універсалами він узаконив панщину, обмежував селянські переходи і запровадив роздачу у володіння козацької старшини рангових селян. За наказом Мазепи влаштовувалися нелюдські розправи над селянами, що виступали проти феодального гніту. Боячись народного гніву, Мазепа жив під постійною охороною найманих військ» [1, с. 303].

У той час як у працях Олександра Оглоблина [2], Теодора Мацьківа [3], Ореста Субтельного [4], Ілька Борщака та Рене Мартеля [5] ми знаходимо практично діаметрально протилежні відомості про період правління І.С.Мазепи, і, зокрема, про його соціальну політику щодо козацької старшини і рядових козаків.

Мета дослідження полягає в тому, щоб виявити загальні засади, основні напрямки соціальної політики І.С.Мазепи щодо козацької старшини і рядового козацтва на основі окремих праць україномовної діаспори.

Внутрішня політика гетьмана Мазепи була безпосереднім продовженням політики Самойловича, але провадилася вона іншими темпами й, подекуди, іншими методами. Ця політика цілком виразно сприяла зростанню козацької старшини, зміцненню її економічної бази й соціального становища, перетворенню її на провідний стан Гетьманщини, а тим самим і на провідну верству в козацько-гетьманській державі.

Насамперед, це позначилося на старшинському землеволодінні. Старшина запопадливо освоює ще вільні (так звані «вільні військові») і вже невільні (наприклад, належні до міста) землі. Процес мобілізації землеволодіння знаходить собі завершення в концентрації маєтків у руках окремих старшинських родин. Розширюється загальна площа старшинського землеволодіння, яке поступово перетворюється із звичайного раніше володіння «до ласки войсковой» на «зуполне» володіння (тобто повну власність). Уряд сприяє цим прагненням старшини. У листі до царів 11 лютого 1691 р. Гетьман писав: «Бывшіе гетманы, а особно Иван Самойлович, имели такое дерзновение, что такие маестности (надані гетьманською владою і стверджені царською грамотою) возвращали по своему разсмотрению и не токмо по смерти таковых особ женам и детям их маестности владети никогда не допускали и грамоты ваши монаршеския у них имали, по

.....
некоторым и при животе то чинили, что по каком-нибудь гневу своему от чести отдаляючи, отдаляли и от маетности. Однако, я... для утверждения в Малой России доброго и твердого порядку... не хочу так поступати... но паче к тому есмь желателен, что не толко старшина и полковники, и знатиме особы примноженіе такового деянія имели, но некоторые и сотники из рядовых оказавшіеся знатные войсковые товарищи получили себе деревни или мельницы» [6, с. 184].

Уже в перші дні й місяці свого гетьманування Мазепа видав низку універсалів, які або стверджували старі володіння (це була звичайна форма при обранні нового гетьмана), або створювали нові з фонду так званих «вільних військових» маєтностей, як тих, що були й раніше у безпосередньому розпорядженні гетьманського уряду, так і колись конфіскованих у родичів та прибічників Самойловича. Щедре роздавання земельних універсалів за перші роки гетьманування Мазепа (1687-1689) пояснюється головним чином тим, що новому гетьманові треба було віддячити своїм прибічникам і забезпечити собі якнайширше коло прихильників серед старшини.

Друга хвиля надання земель Мазепою припадає на період 1699-1701 рр. Вона пов'язана була, очевидно, з подальшим зростанням старшинської верстви, яка мала тепер змогу наполегливіше висувати перед гетьманським урядом свої соціально-економічні й політичні вимоги, особливо в умовах закінчення турецької війни і підготовки до нової війни - зі Швецією.

Нарешті, втретє надавання маєтків гетьманською владою посилюється в останні роки гетьманування Мазепа (1706-1708), мабуть, у зв'язку з тим складним політичним та економічним становищем, в якому перебувала тоді Гетьманщина, і з зовнішньою політикою Мазепа.

Загалом за час гетьманування Мазепа було надано старшині, монастирям і частково великому купецтву сотні сіл з кількома десятками тисяч дворів посполитих. Лише в Лубенському полку Мазепа надав 79 сіл, де в 1729 р. було 4 252 селянських двори (крім того, стверджено було володіння 14 селами, де в 1729 р. нараховувалося 830 дворів) [6, с. 192].

Особливо щедро надавав Мазепа земельні володіння своїм найближчим прибічникам із вищої старшини. Характерне, з цього погляду, надання Мазепою маєтків полковникові прилуцькому Дмитрові Горленку. Горленко майже щороку діставав від Мазепа нові маєтки: у 1694 р. він одержав села Сергіївку, Ковтунівку і Яблунівку, у 1699 р. - с. Білошапки, у 1701 р. - с. Ярошівку, у 1703 р. - с. Мамаївку, у 1705 р. - села Калюжниця й Попори, у 1706 році - с. Вечорки і, крім того, різночасно ще декілька сіл. Але Горленко не був винятком - за ним йшли інші представники старшинської верхівки [6, с. 192-193].

Вивчаючи історію великого землеволодіння на Лівобережній Україні у кінці XVII - на початку XVIII ст., помічаємо ще одне дуже цікаве явище - переміщення центрів землеволодіння і торгівельно-промислового підприємництва старшинської верхівки з південних полків Гетьманщини на північ. Починаючи з 80-х років XVII ст., великі землевласники південного Лівобережжя або цілком переносять свою господарську діяльність на північ, або, залишаючи за собою південні володіння, набувають маєтки й на півночі Гетьманщини, головне в Стародубівському полку [7, с. 92].

Що ж приваблювало старшину на північ Гетьманщини? Насамперед те, що північне Лівобережжя мало особливо сприятливі умови для торгівельно-промислової діяльності. Сулими, Кочубеї, Гамалії, Ломиковські, Орлики та інші будували там млини, буди, рудні, широко провадили торгівельні й фінансові операції.

Була ще й інша причина цього тяжіння старшини на північ Лівобережжя. У південних полках було ще надто неспокійно: часті татарські напади, воєнні тягарі кінця XVII ст., нарешті, часті розрухи й повстання - все це примушувало старшину звертати особливу увагу на північні - «смирніші» полки.

Правовий характер старшинського землеволодіння яскраво визначається, наприклад, в «універсалі» генерального осавула Андрія Гамалії 1689 р. У цьому універсалі (характерно, що форму державно-правного акту вжито в приватноправному, за своєю суттю, документі) Гамалія дозволяє «нашому (себто своєму) подданому Івану Стебловському в нашем же селе Серединой Буде пофундовать греблю его власним коштом», застерігаючи, «абы в обиранию мерки (з млина) ни жадного не чинил ущербку». Тим часом право заведення млина належало державній (до того ще центральній - гетьманській) владі [8, с. 64].

Процес концентрації старшинських маєтків («добр») йшов у супроводі концентрації урядів, тобто концентрації політичної влади в руках вищої старшини. Маєткове нагромадження, торгівельно-промислове та фінансове підприємництво створювали економічну базу для тієї

.....
політичної ролі, яку відігравала у цей період старшинська верхівка. Подальший розвиток старшинського землеволодіння неодмінно визначав зосередження в руках старшини політичної влади на Гетьманщині, зокрема урядів — генеральних, полкових, сотенних, що, в свою чергу, поширювало й зміцнювало її економічні позиції.

Особливо характерним у процесі консолідації української старшини в кінці XVII - на початку XVIII ст. було юридичне оформлення «знатного військового товариства». Знатне військове товариство існувало на Україні і до Мазепи, але тоді воно ще не набуло юридичного оформлення, було, власне, явищем звичаєвим. Окремі представники старшини, заслужені у Війську Запорозькому, або визначні своїм віком чи майновим станом, чи просто впливом в урядових колах, набували звання (спочатку побутового) знатного (значного) військового товариша. У кінці XVII - на початку XVIII ст. знатне військове товариство стає вже юридично оформленим станом, у руках якого зосереджувалася головна частина старшинського багатства, вся економічна міць старшинської верстви [9, с. 147].

У кінці XVII ст. зустрічається вже поділ знатного військового товариства на дві групи: знатні військові товариші старші й молодші. Так було під час подорожі Мазепи до Москви в 1689 р. «Старші» знатні військові товариші — це здебільшого колишні полковники або генеральні старшини, «молодші» знатні — здебільшого діти старших знатних військових товаришів або молодші члени тих же старшинських родин, які не встигли ще здобути тих урядів, що їх вже мала група старших знатних військових товаришів. Однак, це аж ніяк не зменшувало соціального значення і політичного впливу «молодших товаришів». Про це свідчать, між іншим, «Коломацькі статті» 1687 р., де поруч з генеральною старшиною і полковниками підписуються також деякі особи, які не займали на той час жодної урядової посади (Семен та Іван Савичі, Сава Прокопович) [9, с. 149].

Саме в ці часи з'являється нова назва, яка визначає цю категорію старшини — «бунчукове товариство». Це й було «знатне військове товариство», звільнене від усяких місцевих (полкових чи сотенних) обов'язків і юрисдикції, яке безпосередньо підлягало гетьманській владі, перебувало «під гетьманським бунчуком» і «обороною», судилося тільки Генеральним судом. Прийняття «під бунчук» бувало і раніше (за Самойловича), але лише за часів Мазепи «бунчукове товариство» оформилося як вищий прошарок козацької старшини. Крім представників «знатного військового товариства», «під бунчук» приймалися іноді й чужоземні шляхтичі.

Поруч з тим в полках з'являється «значкове товариство» («под значком полковим»), незалежне від сотенної влади і безпосередньо підлегле владі полковій; воно судиться полковим судом, отже, являє в межах полку привілейовану старшинську групу.

Знатне військове товариство і особливо його верхівка — бунчукове товариство — це була старшинська аристократія Гетьманщини у кінці XVII — на початку XVIII ст., яка концентрує в своїх руках «добра» й «уряди», а разом з тим — всю повноту економічної потужності й політичної влади на Лівобережній Україні. У цих колах поступово зростає невдоволення самовладством гетьманів і прагнення обмежити гетьманську владу (Самойловича, а згодом Мазепи), виникають плани перевороту 1687 р. і змовницькі плани старшинської опозиції в 90-х роках XVII і на початку XVIII ст. [8, с. 65].

Становище козацтва, навіть тієї його частини, яка була записана в козацьких реєстрах (чи «компутах») й «один с предков своих, а другі своїми отвагами и працами — на волности себе заробили», в кінці XVII — на початку XVIII ст. було досить важке. Формально козацькі «права» й «вольності» зберігалися й завжди визнавалися українським і московським урядами, але фактично за Самойловича та Мазепи інтенсивно йшов процес зубожіння козацької маси й визиску її старшиною, монастирями й багатим купецтвом. Це визнавав сам гетьманський уряд. «А если козак, которий по своей старинности держится реестра войскового и пилнует козацкое службы, — писав гетьман Мазепа в 1691 р., — то такого розными способами кривдят (старшина й монастирі), чинячи такую налогу, жеби албо з козацтва в мужицтво силомоцю его притягнути, албо цале з житя маестности тое прочь витиснути; через що многие козаки, над право волности войсковой, необычной утерпели тягкости». Зокрема «особы, маестностями владеючи, выведующие о давних грунтах, полях и сеножатех панских, якіе за лядское держави при дворцах бывали, а тое першое войны славное намети гетмана Хмельницкого пришли под область козацкую, смеют опие от козаков отнимати и приворочать под свою владзу».

Козацтво і в поході, і вдома перебувало в залежності від своєї старшини (урядуючої), яка мала повну можливість, під виглядом «звичкої послуги» або «датків» (звичайно, збільшуючи їх розміри), визискувати козаків, виснажуючи тим їх господарство і нерідко фактично

перетворюючи їх на своїх «підданих». У 1690 році запорожці дорікали Мазепі, що старшина «не токмо народ посполитой дачами великими обложили, но не мало козаков уже всех в подданство себе подворотили и полчан своих ни во что обратили» [4, с. 121].

Політика українського уряду щодо козацтва за часів гетьманування Мазепи була цілком ясна і послідовна. Козацтво на Гетьманщині становило собою у той час дуже поважну силу і як заможна сільська верхівка, і як головний військовий резерв держави. У руках козацтва були і чимала площа землеволодіння, і важливі господарські угіддя, млини, гуральні, інші промислові й торговельні заклади, а головне — права і вольності, здобуті «шаблею козацькою» за Богдана Хмельницького. Правда, за час від Хмельницького до Мазепи багато прав козацтво вже втратило, і ще більше окремих козаків утратило свої козацькі права, а разом з тим і свої земельні володіння, промисли тощо. Адже процес економічної диференціації щоразу більше заторкував козацьке «товариство», козацьку «чернь», як її називали гетьманські універсали середини й другої половини XVIII ст. Проте, недарма і гетьманські та полковницькі універсали, і царські жалувані грамоти старшині, монастирям та багатим купцям застерігали, що з усіх цих надань виключаються козаки («опроч козаков»). Правда, старшина, особливо її урядова частина, мала можливість, користуючися своїм службовим становищем, збільшувати визиск рядового козацтва, але економічна сила козацтва, особливо заможної його частини, ще далеко не була зломлена.

Неабияке значення при цьому мало й те, що козацтво являло собою основну військову силу країни, головний озброєний резерв її не тільки за воєнного, але й за мирного часу. В умовах тяжкої і тривалої війни з Туреччиною і Кримом козацьке військо грало особливо велику роль. Козацтво добре пам'ятало часи «першого війни славное намети гетмана Хмельницького», коли «отвагою рыцерства Войска Запорозского zostало отнято и завладено» козацькі «права». Живі були й чимало учасників героїчної епопеї Хмельниччини. Не раз нагадувало козацтво про свої «права» і «вольності», зокрема під час розрух та повстань на Гетьманщині. Була ще одна обставина, яка зміцнювала позиції козацтва [10, с. 41].

Перші кроки на шляху юридичного оформлення диференціації рядового козацтва були зроблені на початку XVIII ст. 2 березня 1701 р. Мазепа доручив глухівському сотникові Олексі Туранському учинити «перебор» козакам чотирьох засеїмських сотень — Глухівської, Кролевецької, Коропської та Воронізької, поділивши їх на «лучших» («виборне й переборне товариство»), які повинні були завжди бути готові до військової служби, і «подлейшее товариство», яке мало «в домах оставатися» і повинне було «тому виборнейшому товариству всякое всегда до подему належитое чинити вспомогателство». Хоч це розпорядження формально обмежене було лише чотирма сотнями Гетьманщини, але немає сумніву, що воно застосовувалося значно ширше й взагалі намічало поділ козаків на «виборних» і «підпомощників», який остаточно здійснений був у 30-х роках XVIII ст. [10, с. 44]

Отже, внутрішня політика гетьмана Мазепи була безпосереднім продовженням політики Самойловича, але провадилася вона іншими темпами й, подекуди, іншими методами. Ця політика цілком виразно сприяла зростанню козацької старшини, зміцненню її економічної бази й соціального становища, перетворенню її на провідний стан Гетьманщини, а тим самим і на провідну верству в козацько-гетьманській державі. Саме тому і надавалися численні землі та пільги, зміцнювалися «бунчукове» і «значкове» товариство. Політика І.С.Мазепи стосовно рядового козацтва була спрямована на: оборону традиційних прав козацтва; відокремлення козацтва від міщан; у процесі економічної диференціації козацтва сприяння його заможнішим шарам оформитися, як козаки «виборні», а іноді й просунутися в ряди нижчої старшини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Українська Радянська Енциклопедія. – К.: Українська Радянська Енциклопедія. – 1981. – Т. 6.
2. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1960. – 408 с.; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Український історик. – Нью-Йорк-Київ-Торонто-Мюнхен-Львів. – 1991. – ч. 1-2 (108-109). – С. 82-94.
3. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа (1639-1709) // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1989. – Джерсі Сіті; Нью-Йорк, 1989. – С. 82-87; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа – князь Священної Римської Імперії // Український історик. – 1966. – №№ 3/4. – С. 33-40; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709 / З передм. Л.Винара. – Мюнхен: УВУ, 1988. – 286 с.; Мацьків Т. Гетьман Мазепа в оцінці М.Костомарова // Український історик. – 1986. – №№ 3/4. – С. 5-14; Мацьків Т. Гетьман Мазепа в працях М.Грушевського // Український історик. – 1984. – №№ 1/4. – С. 110-122; Мацьків Т. Князь Іван Мазепа – Гетьман України (1639-1709) // Український історик. – 1979. – №№ 1/4. – С. 55-68 та ін.

4. Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII століття. / Пер. Володимир Кулик. – К.: Либідь, 1994. – 439 с.
5. Борщак І., Мартель Р. Життя й пориви великого гетьмана: Авторизований переклад і передмова М.Рудницького / Упоряд. Л.Ю.Копаня, післямова С. І.Білоконя. – К.: Радянський письменник, 1991. – 315 с.; Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. – К.: «Свенас», 1991. – 136 с.; Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1966. – Т.66. – С. 147-204.
6. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1960. – 408 с.
7. Мацьків Т. Легенда і правда про Мазепу // Між сусідами: Альманах Фондації Св. Володимира – Хрестителя Київської Русі. – Краків, 1997. – Кн.7. – С. 90-95.
8. Мацьків Т. Князь Іван Мазепа – Гетьман України (1639-1709) // Український історик. – 1979. - №№ 1/4. – С. 55-68.
9. Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1966. – Т.66. – С. 147-204.
10. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Український історик. – Нью-Йорк-Київ-Торонто-Мюнхен-Львів. – 1991. – ч. 1-2 (108-109). – С. 82-94.

Степанчук Ю.С. ПОЛИТИКА ГЕТМАНСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ИВАНА МАЗЕПЫ В ОТНОШЕНИИ КАЗАЦКОЙ СТАРШИНЫ И РЯДОВОГО КАЗАЧЕСТВА В ТРУДАХ ИСТОРИКОВ УКРАИНОЯЗЫЧНОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ДИАСПОРЫ

В статье характеризуются труды историков украиноязычной зарубежной диаспоры посвященные внутренней политике гетманского правительства Ивана Мазепы. Ключевые слова: гетманское правительство, казацкая старшина, рядовое казачество, историки диаспоры.

Stepanchuk U.S. THE GOVERNMENT POLICY OF HETMAN IVAN MAZEPA FOR ORDINARY COSSACK OFFICERS AND COSSACKS IN THE HISTORIAN'S WORK UKRAINIAN AND FOREIGN DIASPORA

The article characterized by labor historians in Ukrainian foreign diaspora devoted to domestic policy, the Government of Hetman Ivan Mazepa.

Key words: Hetman government, the cossack officers, private cossacks, historians diaspora.

УДК 94(477) «XVII- XVIII»

І.І. Кривошея

БУНЧУКОВИЙ ТОВАРИШ ОПАНАС ДОРОФІЙОВИЧ ГРУШИНСЬКИЙ ТА ЙОГО РІД

На основі архівних та опублікованих джерел досліджується походження прізвища та генеалогія родини Грушинських. Особлива увага приділяється соціальному статусу, володінням та службі бунчукових товаришів на прикладі Опанаса Дорофійовича Грушинського. Публікуються документи, які висвітлюють історію роду.

Ключові слова: бунчуковий товариш, шляхта, служба, володіння, рід, генеалогія.

Бунчукове товариство, найвпливовіша частина неурядової старшини, походило з найвідоміших родин Гетьманщини. Як правило, звання бунчукового товариша отримували члени тих родин, представники яких колись займали уряди, починаючи з полковницького і вище. Іншими шляхами, які не виключали першого, були: шляхетське походження, близькі родинні зв'язки з гетьманами та генеральною старшиною, за заслуги родини, за власні заслуги.

Значний військовий, а згодом бунчуковий товариш Опанас Дорофійович (так він записаний в більшості документів) мав родове прізвище Грушинський. Його володіння та служба в першій третині XVIII ст. вповні відповідали статусу товариства, яке знаходилося під головним гетьманським знаком – бунчуком. Статки Опанаса Дорофійовича були як спадкового, так і набутого характеру. Збережені документи дозволяють прослідкувати утворення маєтностей роду Грушинських, рух володінь по гілках роду, втрати й набутки після проходження родом піку впливовості.

Такий пік впливовості Грушинських-Дорошенків припадає на час гетьманування І. Самойловича. Старший із братів Дорофійовичів – Кирило – був господарем гетьманського